

RANG-TUS BIRLIKLARINING SEMANTIK, KOGNITIV VA KONNOTATIV TALQINI

Xrojiddinova Muattar Mansurovna

Qo'qon davlat universiteti o'qituvchisi, PhD

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari bo'lmish semantika, kognitiv lingvistika va lingvokulturoLogiya doirasida rang-tus birliklarining namoyon bo'lish xususiyatlari tadqiq etiladi. Rang nomlari insonning olamni idrok etish jarayonidagi asosiy konseptual kategoriyalardan biri bo'lib, ularning semantik doirasi faqatgina jismoniy chastota yoki to'lqin uzunligini bildirish bilan cheklanmaydi. Tadqiqotda rang-tus birliklarining lisoniy shakllanishi, kognitiv modellari, ramziy va konnotativ ma'nolari o'zbek hamda boshqa tillar materiallari misolida qiyosiy-chog'ishtirma tarzda atroflicha tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: rang-tus birliklari, semantika, kognitiv lingvistika, konnotatsiya, lingvokulturoLogiya, konsept, metafora, milliy-madaniylik.

Аннотация: В статье рассматриваются характеристики цветообозначений в рамках таких современных направлений лингвистики, как семантика, когнитивная лингвистика и лингвокультурология. Цветообозначения представляют собой одну из фундаментальных концептуальных категорий в восприятии мира человеком, а их семантический объем выходит за рамки простого обозначения физических частот или длин волн. В работе представлен всесторонний сравнительный анализ языкового оформления, когнитивных моделей, а также символических и коннотативных значений цветообозначений на материале узбекского и других языков.

Ключевые слова: цветообозначения, семантика, когнитивная лингвистика, коннотация, лингвокультурология, концепт, метафора, национально-культурный аспект.

Abstract: This article examines the characteristics of color units within the framework of modern linguistic fields such as semantics, cognitive linguistics, and linguoculturology. Color terms constitute one of the fundamental conceptual categories in human perception of the world, and their semantic scope extends beyond merely denoting physical frequencies or wavelengths. The study provides a comprehensive comparative analysis of the linguistic formation, cognitive models, and symbolic and connotative meanings of color units, drawing on examples from Uzbek and other languages.

Keywords: color units, semantics, cognitive linguistics, connotation, linguoculturology, concept, metaphor, national-cultural aspect.

Kirish. Insoniyatning o'zini va uni o'rab turgan obyektiv borliqni anglash jarayonida rang eng muhim axborot manbalaridan biri hisoblanadi. Ranglar nafaqat vizual idrok obykti, balki inson ruhiyati, madaniyati va tafakkur tarzi bilan chambarchas bog'liq murakkab semantik tizimdir. Tilshunoslikda rang-tus birliklarini o'rganish B.Berlin va P.Kayning fundamental asarlaridan so'ng yangi kognitiv va semantik bosqichga ko'tarildi.

Til va tafakkur munosabatida rang nomlari alohida kognitiv kategoriya sifatida namoyon bo'ladi. Har bir xalq borliqdagi ranglar spektrini o'zining milliy-madaniy tajribasi, dunyoqarashi va turmush tarzidan kelib chiqqan holda lisoniy birliklar vositasida guruhlaydi va nomlaydi. Zamonaviy tilshunoslikda rang-tus birliklarining faqat denotativ jihati emas, balki ularning kognitiv strukturalari, emotsional-baholovchi hamda konnotativ qatlamlari, shuningdek milliy-madaniy va ruhiy asoslari kompleks ravishda o'rganilishi talab etiladi. Ushbu tadqiqotning maqsadi rang-tus birliklarining til tizimidagi semantik va konnotativ imkoniyatlarini hamda ularning inson kognitiv faoliyatidagi o'rnini atroflicha tahlil qilishdan iborat.

Metodologiya va materiallar. Tadqiqotda kompleks lingvistik tahlil usullaridan foydalanildi. Xususan, rang-tus birliklarining denotativ va konnotativ ma'no tarkibini aniqlashda semantik komponentlar tahlili muhim

o'rin tutadi. Rang nomlarining inson xotirasidagi kognitiv freymlari, prototiplari va metaforik ko'chishlarini aniqlash uchun kognitiv-konseptual tahlil usuli qo'llanildi. O'zbek, ingliz va rus tillaridagi rang metallarining madaniy-etnik xususiyatlarini solishtirishda esa lingvokulturoLogik hamda chog'ishtirma usullarga tayanildi.

Tadqiqot materiallari sifatida o'zbek va xorijiy tillardagi leksikografik manbalar, ya'ni izohli va frazeologik lug'atlar, badiiy adabiyot matnlari hamda folklor namunalari olingan. Tahlil jarayonida yuzdan ortiq rang nomlari va ularga bog'liq bo'lgan turli frazeologik birliklar, iboralar hamda ko'chma ma'noli birikmalar atroflicha tahlilga tortildi.

Jahon tilshunosligida rang va rang nomlarining til bilan munosabati dastlab leksik-semantik va tipologik yo'nalishlarda tadqiq etilgan bo'lsa, keyinchalik mazkur muammo psixolingvistik, kognitiv va lingvomadaniy nuqtayi nazardan ham o'rganila boshlandi. B.Berlin va P.Kay rang nominatsiyasini tillararo qiyoslash asosida bazaviy rang terminlari tizimi va ularning shakllanishidagi umumiy qonuniyatlarni aniqlashga harakat qilganlar [1.B.178]. E.Roshning kategoriyalashtirishga oid qarashlari rang kategoriyalarining prototipik tuzilishini tushuntirish uchun metodologik asoslardan birini yaratgan [2.B.27]. A.Vejbitska esa rang semantikasini insonning universal tajribasi va muayyan madaniyatga xos konseptuallashtirish jarayoni bilan bog'lab, rang tushunchalarining mazmunini faqat perseptiv omil asosida izohlash yetarli emasligini ko'rsatgan.

Rus tilshunosligida rang bildiruvchi birliklarning tarixiy-semantik rivoji N.B.Baxilina tomonidan diaxron materiallar asosida maxsus o'rganilgan [3.B.288]. R.M.Frumkina rang nomlarining semantik munosabatlarini psixolingvistik tajribalar asosida tahlil qilib, rang kategoriyalarining inson ongida guruhlanish xususiyatlarini tadqiq etgan [4.B.470]. V.G.Kulpina rang terminlarini tilning antropologik va milliy xususiyatlari bilan bog'liq holda qiyosiy o'rganib, rang lingvistikasining alohida tadqiq sohasi sifatidagi

imkoniyatlarini kengaytirgan. Mazkur tadqiqotlarda rang leksikasining sistemaviy, tarixiy, kognitiv va psixolingvistik xususiyatlari yuzasidan muhim nazariy xulosalar shakllangan.

Konsept, madaniy ma'no va lisoniy-madaniy axborotning til birliklarida mujassamlashuvi masalalari Yu.S.Stepanov, V.N.Teliya, V.I.Karasik va V.V.Krasnix tadqiqotlarida turli nazariy yo'nalishlarda yoritilgan. Mazkur ishlarda konseptning madaniyat bilan munosabati, lisoniy birlik tarkibidagi madaniy konnotatsiya, milliy qadriyatlarning til orqali verballashuvi, til egasining madaniy bilimlari hamda diskursning lingvomadaniy tabiati asoslab berilgan. Ushbu nazariy qarashlar rang-tus konseptlarini madaniy mazmunni kodlovchi lisoniy vosita sifatida o'rganish uchun metodologik ahamiyatga ega.

O'zbek tilshunosligida rang-tus bildiruvchi birliklarni tadqiq etish, avvalo, sifat so'z turkumi, leksik-semantik guruh va sistem leksikologiya doirasidagi izlanishlar bilan bog'liq. M.Sodiqova sifatlarning semantik guruhlari orasida rang-tus sifatlarining grammatik va ma'noviy xususiyatlarini tavsiflagan [5.B.174]. H.Ne'matov va R.Rasulov o'zbek tili leksikasini sistemaviy munosabatlar asosida o'rganishning nazariy tamoyillarini ishlab chiqqan. Sh.Iskandarovning leksikani mazmuniy maydon sifatida o'rganishga bag'ishlangan tadqiqoti hamda A.Sobirovning o'zbek tili leksik sathini "sistemalar sistemasi" tamoyili asosida tavsiflashga oid ishlarirang-tus birliklarini muayyan semantik maydon va paradigma tarkibida tahlil qilish uchun nazariy zamin yaratgan.

O'zbek tilida ekspressivlik va konnotativ ma'no muammosi M.Mirtojiyev va Z.Tohirov, A.Abdullayev, M.Mamadaliyeva, Z.Mamarajabova, N.Ahmedova, A.Haydarov hamda S.Maksumova tadqiqotlarida turli lisoniy birliklar asosida yoritilgan. M.Mamadaliyeva nominativ birliklarning konnotativ aspektini pragmatik baholash bilan bog'liq holda o'rgangan bo'lsa, Z.Mamarajabova sifatlarning konnotativ ma'nolarini ekspressiv-baholovchi xususiyatlari asosida tadqiq qilgan. N.Ahmedova murojaat birliklarining

semantik-konnotativ tabiatini, A.Haydarov konnotativ ma'noning fonetik vositalar orqali ifodalanishini, S.Maksumova esa badiiy matnda konnotativlikning yuzaga chiqishini tahlil etgan. Mazkur izlanishlar o'zbek tilidagi rang-tus birliklarining ikkilamchi, baholovchi va ekspressiv ma'nolarini talqin etishda muhim nazariy asos vazifasini bajaradi.

Natijalar. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, rang-tus birliklari semantik va kognitiv jihatdan uchta asosiy sathda namoyon bo'ladi. Birinchi sath rang-tus birliklarining birlamchi denotativ tayanchi bo'lib, ular borliqdagi obyektiv rang holatiga to'g'ridan-to me'yorda ishora qiladi. Semantik nuqtai nazardan ushbu birliklar monosemantik tabiatga ega asosiy rang nomlari hamda obyektlar nomidan ko'chgan vositali va ikkilamchi rang nomlariga bo'linadi.

Ikkinchi sath kognitiv modellashirish va prototiplar bilan bog'liq bo'lib, inson ongida ranglar muayyan prototipik namunalarga tayanadi. Masalan, qizil rang inson ongida qon, olov va quyosh bilan bog'lanib, hayot, xavf va ehtiros kabi konseptual his-tuyg'ularni ifodalaydi. Oq rang qor, sut va yorug'lik prototiplari orqali poklik hamda beg'uborlikni anglatadi. Qora rang tün va zulmat bilan bog'lanib, noma'lumlik yoki motamni bildirsa, yashil rang tabiat va o'simliklar orqali qayta dog'ilish, umid va yoshlik kabi ma'nolarga ega bo'ladi.

Uchinchi sath konnotativ va lingvokulturoLogik qatlamni tashkil etadi. Rang-tus birliklarining konnotativ semantikasi milliy va madaniy kontekstlarga uzviy bog'liq bo'lib, bir vaqtning o'zida turli xalqlarda turlicha emotsional bo'yoqqa ega bo'lishi mumkin. O'zbek va g'arb madaniyatida oq rang soflik va ezgulikni bildirib, yaxshi niyatlar bilan bog'lansa, ayrim Sharqiy Osiyo madaniyatlarida u motam va dafn marosimlari ramzi sifatida namoyon bo'ladi. O'zbek tilida qora rang universal qayg'u ma'nosidan tashqari, milliy-madaniy jihatdan hurmat, kuch-quvvat va muqaddaslik konnotatsiyasiga ham ega.

Munozara. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, rang-tus birliklari faqat lug'aviy katakchani to'ldiruvchi neytral nomlar emas. Ular iboralar va xalq og'zaki ijodida o'zlarining maksimal konnotativ imkoniyatlarini namoyon etadi.

Inson o'z hissiyotlari va ruhiy holatlarini ranglar orqali mental tasvirlaydi va lisoniy birliklarga ko'chiradi.

Kognitiv asimmetriya hamda til chegaralari tahlili shuni ko'rsatadiki, har bir til sohibi ranglar spektrini turlicha idrok etadi va guruhlaydi. Masalan, o'zbek tilidagi ko'k birligi kognitiv nuqtai nazardan osmon va suv rangini ham, shu bilan birga yangi unib chiqqan maysa va o'simliklar rangini ham qamrab oladi. Bu holat o'zbek tili sohiblarining ranglar spektrini kognitiv bo'lish borasidagi milliy-lisoniy va tabiat bilan hamnafaslik xususiyatini yorqin aks ettiradi. Badiiy matnlarda rang nomlari matn osti ma'nolarini yaratishda, asarning emotsional va estetik ta'sirchanligini oshirishda asosiy stilistik vosita sifatida xizmat qiladi.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot natijasida bir qancha muhim xulosalarga kelindi. Semantik jihatdan rang-tus birliklari ikki qatlamli ma'no tuzilishiga ega bo'lib, ular denotativ ya'ni obyektiv spektral xususiyat hamda konnotativ ya'ni hissiy, baholovchi va uslubiy ma'nolardan tashkil topadi. Kognitiv jihatdan rang nomlari insonning atrof-muhitni idrok etish modelini aks ettiradi hamda ular universal prototiplar bazasida konseptualizatsiyalanadi. LingvokulturoLogik jihatdan esa ranglarning ramziy hamda konnotativ yuklamasi har bir xalqning milliy-madaniy tajribasi, e'tiqodi va urf-odatlariga bog'liq holda o'zgacha shakllanadi. Rang-tus birliklarining o'rganilishi kelajakda tarjimashunoslik, neyrolingvistika hamda sun'iy intellekt tizimlarida matn emotsionalligini tahlil qilish sohalarida amaliy ahamiyatga ega bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Berlin B., Kay P. Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. – Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1969. – 178 p.
2. Rosch E. Principles of Categorization // Cognition and Categorization / Ed. by E. Rosch, B.B. Lloyd. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1978. – P. 27–48

3. Бахилина Н.Б. История цветообозначений в русском языке. – М.: Наука, 1975. – 288 с
4. Кульпина В.Г. Лингвистика цвета: Термины цвета в польском и русском языках. – М.: Московский лицей, 2001. – 470 с
5. Содиқова М. Ҳозирги ўзбек тилида сифат. – Тошкент: Фан, 1974. – 174 б